

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ARZU ASTAN qızı BAYRAMOVA

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AĞBABA ŞİVƏSİ

5706.01 – Azərbaycan dili

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nəzakət Qurban qızı Qazıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dili dialekt şivələrinin öyrənilməsi dilimizin, eləcə də xalqımızın etnik tarixi ilə bağlı mühüm məsələləri aydınlaşdırmaq üçün zəngin material verir. Bu materiallar dilimizin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını izləməyə, qohum olan və qohum olmayan dillərdə Azərbaycan dilinin əlaqəsini meydana çıxarmaq, ortaya qoymaq baxımından əhəmiyyətlidir. Müasir dilimizdə müəyyən sözlər arxaikləşsə də, dialektlərdə öz izini saxlayır. İctimai-siyasi quruluş, əkinçilik mədəniyyəti, etnoqrafiya, qoyunçuluq və maldarlıq habelə digər sahələrə aid dialekt və şivə sözlərinin tədqiqata cəlb edilməsi vacib bir məsələdir və özü aktual sayıla bilər.

İşin aktuallığı bir də onunla bağlıdır ki, Ağbaba bölgəsində (Amasiya rayonu) olan kəndlərin şivə xüsusiyyətləri ilə bağlı indiyədək araşdırmalar aparılmamış, elmi məqalələr də çap olunmamışdır. 1829, 1854, 1878, 1914-1920-ci illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasında olan müharibələrin meydanına çevrilmiş Ağbaba kəndləri dəfələrlə pərən-pərən olmuşdur¹. 1988-1989-cü ilin deportasiyasında 22 min əhalisi olan Ağbaba kəndləri qaçqın düşdü. Deportasiya tariximizi öyrənmək baxımından da dissertasiya işi maraqlı və aktualdır.

Ağbaba şivəsi köklü halda öyrənilməmişdir. Yalnız F.Zeynalov və E.Əzizovun bəzi məqalələrində qismən rayonun adı çəkilir. 1980-ci illərdə A.Ə.Bayramov müəyyən toplama işləri aparmış, bəzi məsələlər barədə elmi jurnallarda yazılar çap etdirmişdir. Orada işlənən söz və ifadələr haqqında “Oğuz elindən Ozan dilindən” (2000) kitabında məlumat vermişdir. Bütün bunları məhdud dairədə tədqiqat saymaq olar. Türkiyə alimlərindən F.Kırzioğlu, Ə.Cəfəroğlu, B.Ərciləsun və digərlərinin Qars vilayətinin Arpaçayboyu kəndlərində yaşayan ağbabalıların şivələri haqqında az da olsa, məlumat vermişlər.

Ağbaba və ona söykək olan Qars vilayətinin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin dialekt və şivələri bütöv halda öyrənilməlidir. İndi buna imkan var. Dissertasiya işində bununla bağlı olan məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilinin Qərb dialekt və şivələrinə daxil olan Qərbi

¹ KIZZOĞLU Fahreddin. Kars tarihi. Istanbul. 1955, s.12-15; РОГОСЯН А.М. Карская область в составе России. Ереван, 1988, «Аястан» с.67; Kars ölkəsi (Cıldır, Erdahan, Hanak, Posov ilçeleri). Ankara, 1966, s.52

Azərbaycanın Ağbaba şivəsi təşkil edir. Ağbaba bölgəsinin (Amasiya rayonu) tarixi – linqvistik coğrafiyasının milli-məhəlli səciyyəsi, Ağbaba şivəsinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması tədqiqatın ümumi obyektinə daxil olan konkret predmetlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi 1988-ci ildən ermənilərin təzyiqi ilə ata-baba yurdlarını tərk edib Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində məskunlaşan ağbabalıların dilində hələlik işlənən şivə sözlərini toplayıb qruplaşdırmaq, onların itib getməsinə imkan verməmək, həmin sözlərin fonetik, leksik morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdıraraq təhlil etmək, Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində işlənən sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərini izah etməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün dissertasiyada aşağıda qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

1–Ağbaba şivəsinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin linqvistik təhlilini aparmaq, 2–həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində nəzərə çarpan şivə faktlarını təsviri və tarixi-müqayisəli metod əsasında müasir dillə, eləcə də tarixi qrammatika ilə bağlılığını və nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək, 3–Ağbaba şivəsinin Azərbaycan dili dialekt və şivələri içərisində yerini təyin etmək.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiyanın yazılmasında təsviri, statistik, müqayisəli-tutuşdurma, tarixi müqayisəli və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bir sıra məsələlərin izah edilməsində “Kitabi-Dədə Qorqud”, M.Kaşğarının “Divanı”, “Orxon abidləri”, klassiklərin əsərlərinə, lüğətlərə, dialektoloji atlası və başqa yazılı mənbələrə müraciət edilmişdir. Bundan başqa, 1886-cı ildə Rusiya imperiyasında əhalinin quberniyalar üzrə siyahıya alınmasını əks etdirən “Məlumat” (Svod) kitablarından da istifadə edilmişdir.¹

Həmçinin Amasiya rayonunun 25 kəndinin məskunlaşdığı Göygöl, Quşçu, Daşkəsən, Şamaxı, Mingəçevir, Ağcadərə, Xızı, Sumqayıt, Bakı, Gəncə şəhər və kəndlərində yaşayan yaşlı ağbabalıların dil faktlarından daha çox istifadə olunmuşdur. Bununla belə, bəzi yazılı materiallardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsi bu günədək ayrıca tədqiqat obyekti olmamış, yalnız bu dissertasiyada geniş və hərtərəfli formada öyrənilmiş, Azərbaycan dili dialekt və şivələri içərisində yeri müəyyənləşdirilmişdir. Ədəbi dildə işlənməyən, lakin dilimizin tarixi inkişafını öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən çoxlu miqdarda söz

¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886. Тифлис, 1993, с.14

və ifadələrin meydana çıxarılması, bir çox sözlərin mənasının aşkarlanması elmi yenilik saymaq olar. Tədqiqat işi dilimizin tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi baxımından da faydalıdır.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti də böyükdür. Belə ki, tədqiqatın nəticələri dialektoloji, etimoloji və məhəlli lüğətlərin hazırlanmasına, dilçiliyin bəzi mübahisəli problemlərinin həllinə kömək edən dəyərli material verə bilər. Beləliklə, tədqiqat işi dialektologiyaya aid monoqrafiya, metodik işlərin, dərs vəsaitlərinin, eləcə də dialektoloji atlasın hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Əsərdən ali məktəblərin filologiya fakültəsində oxuyan bakalavr və magistrlər, elmi tədqiqatla məşğul olan dissertant və doktorantlar, eləcə də bu sahədə çalışan müəllimlər faydalana bilərlər.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 5 fəsil, nəticə, əlavə olaraq dialektoloji folklor mətnləri, transkripsiya, ixtisarlara, istifadə olunmuş ədəbiyyat, informatorların siyahısı və xəritədən ibarətdir. Bununla bağlı olaraq “Ağbaba şivəsi sözlüyü” (2014) də işə əlavə edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 6 elmi məqalə, 7 konfrans materialı, o cümlədən 2 elmi məqalə xaricdə çap olunmuşdur. Bununla yanaşı, dərs vəsaiti kimi çap olunan “Ağbaba şivəsi sözlüyü”nün (2014) müəlliflərindən biridir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin I fəslə “**Ağbaba bölgəsinin tarixi – coğrafiyası və Ağbaba şivəsinin azərbaycandili dialekt və şivələri sırasında yeri**” adlanır və 2 yarımfəsilə bölünür. “Ağbaba bölgəsinin tarixi coğrafiyası” adlanan I yarımfəsildə ərazi haqqında məlumat verilir: Dəli dağ, Ağlağan, Qaraarxac, Qayqulu yaylaqları ilə birlikdə sahəsi 2000 kvadrat kilometrədən çox olan Ağbaba yaylası dəniz səviyyəsindən 2100-2150 metr hündürlükdədir.

Qərb tərəfi Türkiyə, Şimal tərəfi Gürcüstan, Cənub və Şərq tərəfi Qərbi Azərbaycanın Düzkend (1945 Axıryan) rayonu ilə sərhəddir¹. Ermənilərin daimi terror və köçürmələri nəticəsində Ağbaba mahalı yaxınlığında azərbaycanlılar yaşayan heç bir kənd belə qalmamışdır.

Ərazi, yəni Ağbaba 1921-ci ilin Qars müqaviləsinə görə Şura

¹ Ermənistanın fiziki coğrafiyası (VIII siniflər üçün Azərbaycan dilində dərslik). İrəvan, 1966, s.6-8

hökuməti tərəfindən icad edilən “Ermənistan”a qatılmışdır. Halbuki Ağbaba həmişə Qars sancağı, Qars paşalığı, Qars bəylərbəyliyi və Qars vilayətinin tərkibində mahal, qəza və ya nahiyə inzibati vahidi kimi fəaliyyət göstərmişdir¹.

Məlumdur ki, 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsində ruslar Qars sancağı və ona yaxın olan əraziləri (4 qəza, 1 nahiyə, 280 kənd) işğal etdilər. Bundan sonra, 28 dekabr 1878-ci ildə Qafqaz hərbi dairəsinin baş qərargahına tabe edilən Qars vilayəti (4 dairə, 14 sahə, 238 kənd icması) yaradıldı. Mülki və hərbi işlər ordu komandanlığına tabe edildi. 1881, 1904, 1913-cü illərdə Qars vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər aparılsa da, Ağbaba nahiyə və ya sahə kimi mövcud olmuşdur². Yeni inzibati-ərazi bölgüsünə görə Ağbaba süni olaraq iki hissəyə bölüşdürüldü. Belə ki sahəsi 23 kvadrat kilometr alan Arpa gölün və mənbəyini həmin göldən olan Arpa çayın (220 km) yuxarı hövzəsində yerləşən Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlər Ağbaba nahiyəsinə, çayın sol tərəfi isə (Qayı Qulu eli) Aleksandropol (Gümrü) qəzasına daxil edildi. Beləliklə, süni olaraq Ağbaba iki hissəyə ayrıldı. Sol tərəfdə olan onlarla kəndə (Qızılqoç və Düzkənd rayonu) hələ 1857-ci ildən, daha sonra 1878-ci ildə ruslar İran və Türkiyədən gəlmə ermənləri yerləşdirmiş, yerli əhalini-türkləri isə müxtəlif yerlərə qovmuşlar. Bu zorakılığın izləri müxtəlif mənbələrdə qalmaqdadır. Məsələn: Hələ, “Əkinçi” qəzeti 1875-ci ildə IX nömrəsində yazırdı ki, Şorəyel adlanan ərazidən qarapapaqları zorla İrana köçürürlər³. 1886-cı ilin siyahıya alınmasına görə Zaqafqaziya ölkəsi Qars vilayətinin Ağbaba nahiyəsində olan kəndlər dörd icmada birləşdirilmişlər. Ağbaba nahiyəsinin mərkəzi Böyük Təpəköy kəndi olmuşdur.

Qarsa qədər olan məsafə isə 92 kilometr qeyd edilir. Pristav və nahiyə rəisi (naçalnik) Böyük Təpəköy kəndində oturarmış. Statistik hesabı əks etdirən bu kitab 1893-cü ildə Tiflisdə çap olunmuşdur⁴.

Azərbaycan türkləri yaşayan Ağbaba nahiyəsində kəndlərin təsərrüfatları “tüstü” termini ilə ifadə edilmiş və əhalinin statistik sayı göstərilmişdir.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ağbaba yenə də Qars vilayətinin tərkibində qalırdı. Amma Gümrü müqaviləsindən sonra

¹ Погосян А.М. Карская область в составе России. Ереван: “Ауастан”, 1988, s.21

² Kars ülkesi (Çıldır, Erdahan, Hanak, Posov). Ankara, 1966, s.63-67

³ Əkinçi (1875-1877) qəzetinin külliyyatı. Bakı, 1979, s.82-83

⁴ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886. Тифлис, 1993.

(1921) tərəflər Ağbaba kəndlərinin Gümrüyə yaxın olduğunu, əhalinin ticarət və nəqliyyat ehtiyaclarının guya “asan həll olunacaqları”nı nəzərə alaraq Ağbaba nahiyəsinin 594, 75 kvadratkilometr olan ərazisi yeni yaradılan Ermənistana-Aleksandrapol qəzasına qatıldı. Əlbəttə bunların hamısı əsassız idi.

Ağbaba nahiyəsini əhatə edən kəndlər və Şörəyel dairəsinə daxil olan Oxçuoğlu, Güllübulaq kəndləri 1930-cu ildə yeni yaradılan Amasiya rayonu ərazisinə daxil edilmişdir. Yuxarıda – inzibati-ərazi bölgüsündə göstərilən, Azərbaycan türkləri yaşayan Qızıldaş, Bəzirgan, Kınık, Böyük Qımılı, Kiçik Qımılı, Qara Kilsə, Qızıldaş kəndləri sərhəd çəkilməyə qədər Türkiyə ərazisinə qatılmışdır. Molla Musa, Ocaq Qulu, Bacıoğlu kəndlərinin də əhalisi Türkiyəyə köç etmiş, həmin kəndlərə gəlmə erməniləri yerləşdirərək yeni yaradılan Düzkənd (1935, Axuryan) rayonuna daxil etmişlər.

Qars müqaviləsi bağlandıqdan sonra (1921) yeni yaradılan “Ermənistan”ın tərkibində, həm də ermənilərin tabeliyində qalmaq istəməyən Mumuxan, Sınıq, Tezbahar, Arpa, Böyük Şiştəpə, Kiçik Şiştəpə, Sultanabad, Söyüdlü, Mustuqlu, Baxçəli, Seldağılan, Kiçik Təpəköy, Xancallı, Bozqala, Ördəkli, Qönçəli, Təzəköy və s. Ağbaba kəndlərində yaşayan qarapapaqlar sərhədin çəkilməsinə etiraz edərək Türkiyəyə üz tutmuş, bir daha geri qayıtmamışlar. İndi Qars, Ərzurum, Cildir, Ərdahan, Sarıqamış, İğdir və digər yerlərdə minlərlə ağbabalı yaşayır. Hətta keçmiş kəndlərinin adlarını orada yaşatmaqdadırlar. Sonralar Qızılqoç (1956, Qukasyan, 1990-Aşosk) rayonuna daxil edilən Böyük Şiştəpə, (1946, Medz Sepasar) və Kiçik Şiştəpə (1946, Pokr Sepasar) və Təzəköy (1956, Tazaquyğ) kəndlərinə İran və Türkiyədən gəlmə erməniləri yerləşdirmişlər. Göstərilən digər kəndlər isə xaraba qalmaqda idi, daha doğrusu, digər rayonların erməni kəndlərinin yaylaq yerlərinə çevrilmişdir¹.

1948-ci ildə Sultanabad, Daşkörpü, Qızılkilsə və Qarabulaq kəndlərinin əhalisi “köçürmə” adı ilə Göyçayın Çərəkə və Alpout kəndlərinə köçürülmüşlər. Lakin köçürülənlər isti iqlimə dözməyərək 1950-1953-cü illərdə geri qayıtmış və kəndlərini yenidən abad etmişlər. Amma çox təəssüf ki, yüzlərlə insan bu köçdən qayıtmadı, dəyişik iqlimin qurbanı oldular. Lakin çox təəssüflər olsun bir çox mənbələrdə bu köçürmələr “kəndli köçürmə” kimi qeyd edilir.

Bu köçürmə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların sayını azaltmaq məqsədi güdürdü. 1988-ci ilin qışında həmin kəndlərin əhalisi yenidən

¹ Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt “AM.965.MMS”, 2014, s.11

erməni zorakılığına məruz qalaraq Azərbaycan Respublikasına köç etdilər.

1989-cu ilin yanvarınadək Ağbabanın Xozu (1935.Quzükənd), İlanlı (1935, Çaybasar), Düzkənd, Qara Namaz (1935, Yeni yol), Göllü, Təpəköy, Sultanabad (1935, Şurabad), Daşkərpü, Amasiya, İbiş, Qönçəli, Çivinli, Qarabulaq, Ellərkənd, Güllücə, Balıqlı, Ögsüz və onlara söykək olan Şörəyel vadisinin Güllübulaq, Oxçoğlu, Çaxmaq, Qaraçanta, Mağarcıq kəndlərində 22 min Azərbaycan türkü yaşamışdır¹. Bu statistik hesabatı 1988-ci ilin 1 yanvarından sonra hər bir sovetliyin rəsmi qeydiyyat kitabından götürülmüşdür.

1988-ci ildə erməni zorakılığı ilə son dəfə qaçqınlığa məruz qalmış ağbabalı Gəncə, Göygöl, Şamaxı, Mingəçevir, Bakı, Sumqayıt və digər şəhər və kəndlərdə yaşamaqdadırlar. 100-lərlə ailə Rusiyanın Saratov, Krasnodar, Stavropol vilayətində, Tatarıstan, Ukrayna və digər yerlərdə qaçqınlıq həyatı keçirirlər. Bununla belə, Suraxanı, Bayıl (Bakı), Mehtabad, Ceyranbatan, Saray, Xırdalan (Abşeron), Quşçu (Daşkəsən), Yeni Zod, Çaykənd (Göygöl), Yeni Yaşma, Xələc, Məşədi Həsən (Xızı), Qızmeydan (Şamaxı) və digər kəndlərdə toplu halda yaşamaqdadırlar.

Ağbabanın çətin qış şəraiti, məişət durumu, qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq, toxuculuq, əkinçiliyin inkişafı, ərazinin zəngin bitki örtüyü, heyvanat aləmi, relyef müxtəlifliyi və s. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən maraqlı semantik tutumlu leksik vahidlər, termin səciyyəli sözlər, dərin mənalı frazeoloji birləşmələr, xalq deyimləri və folklor örnəkləri yaratmışdır. Folklor nümunələrində də maraqlı sivə sözləri mühafizə edilərək günümüzədək gəlib çıxmışdır.

Ağbabıya gedəman

Çiçəyi cana dərman.

Məktub gəlib köç ilə

Yarı dərd, yarı dərman.

Ağbaba şivəsində işlənən sözlər uzun əsrlərin məhsulu olmaqla bərabər, zənginliyi ilə də seçilir. Məhdud dairədə işlənən bu sözlər dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşir. Burada ədəbi dildə olmayan çoxlu sözlər işlənir.

Ümumiyyətlə, Ağbaba kəndlərində yaşayan Azərbaycan türkləri oğuz, həm də qırpaq kökənlidirlər. Kəndlərdə yaşayanların danışığında oğuz və qırpaq elementlərini çox müşahidə etmək olar. Balıqlı, Quzükənd,

¹ Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba Sörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı: Adil oğlu, 2003, s.298; Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt "AM.965.MMS", 2014, s.9-13

Göllü, Sultanabad və Ellərkənd kəndlərində qarapapaqların əsil soyları yaşayırdılar. Ona görə də həmin kəndlərdə yaşayanların danışıqında qırpaq elementlərini də görmək mümkündür.

“Dialektoloji araşdırmaların dilçilikdə mövqeyi” adlanan II yarımfəsildə türkoloji dilçilikdə dialektoloji araşdırmaların xronologiyası göstərilir. Öyrənilməsi hələ XIX əsrin 60-cı illərində V.V.Radlovdan başlayan türk xalqlarının dialektləri özünün sonrakı inkişafını N.F.Katanov, E.K.Pekarski, S.Y.Malov, V.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, N.İ.Asmarin, M.S.Şirəliyev, M.A.Faz-lullin, R.A.Azimov, N.K.Dmitriyev və digər dilçilərin tədqiqatlarında intişarını tapmışdır¹.

Dialektoqrafiyanın və müqayisəli –tarixi fonetikanın araşdırılması üçün hələ 1959-cu ildə N.A.Baskakov və V.M.Nadelyayeva bütün türk dilləri üçün ümumi olan fonetik transkripsiya hazırlamışlar.

Sovetlər birliyi zamanında da türk xalqlarının dialektlərinin toplanması, tədqiqi və nəşr olunmasında xeyli işlər görülmüşdür. Dialekt və şivələrin toplanıb araşdırılması və nəşr olunması zəminində 1956-cı ildən başlayaraq Bakıda birinci, 1958-ci ildə Kazanda ikinci, 1960-cı ildə Bakıda üçüncü 1963-cü ildə Bışkekdə dördüncü, 1965-ci ildə yenə Bakıda beşinci koordinasiya toplantıları olmuşdur².

Bakıda keçirilən 5-ci toplantıda türkoloqlar üç əsas məsələyə - Sovetlər birliyi tərkibində olan türk respublikalarında dialektoloji atlasların, dialektoloji lüğətlərin və tarixi dialektologiyanın hazırlanması işlərinə diqqəti yönəltilmişlər.

Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası və İnstitutlarında regionlar üzrə dialekt və şivə materialları toplanaraq tədqiqata cəlb edilmiş, monoqrafiya və dərsliklər hazırlanmışdır. Buna misal olaraq, M.Şirəliyevin “Bakı dialekti” (1957), A.Hüseynovun “Azərbaycan dialektologiyası” (1958), R.Rüstəmovun “Quba dialekti” (1961), M.İslamovun “Nuxa dialekti (1968), “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri (1962), A.Vəliyevin “Azərbaycan dialektologiyası”. Keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi (1975). “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” (1967), M.Çobanovun “Borçalı şivələrinin leksikası” (1998), M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1968,2008), E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası”

¹ Kazimov Q.S. Azərbaycan dili dialect və şivələrinin tədqiqi tarixindən // “Kredo” qəzeti, Bakı, 2015, № 13-14, s.2

² Kononov A.M. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-1967-ci illər) (ruscadan tərcümə edənlər: K.Vəliyev və Ə.Ağakişiyev). Bakı: “Çinar”, 2006, s.293-294

(1999), G.Vəliyevanın “Azərbaycan dialektologiyası” (1975), Q.Paşayevin “Kərkük dialektinin fonetikasi” (2003), Ə.Əliyevin “Azərbaycan dilinin Megri sivələri” (2003), Ş.Kərimov “Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansara şivəsi” (2004), M.Məmmədlinin “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” (2013) və s. tədqiqat əsərlərini göstərmək olar.

Lügətçilik sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, hələ 1930-cu ildə “Azərbaycan türk xalq sivələri”, daha sonra 1964, 1999, 2007-ci illərdə dialektoloji lügətlər çap olunmuşdur¹.

Uzun illərin gərgin əməyi nəticəsində 1990-cı ildə AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda 128 xəritədən ibarət “Dialektoloji atlas”ın nəşrinə nail olunmuşdur². Burada 43 xəritə fonetikaya, 31 xəritə morfolojiyaya, 4 xəritə sintaksisə, 50 xəritə leksikologiyaya həsr olunmuşdur. 2015-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dialektoloji atlası hazırlanaraq elm adamlarının ixtiyarına verilmişdir.

Azərbaycan dilinin Qərb dialekt və sivələrinin öyrənilməsi XX əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır. Ə.Cəfərov, M.Şirəliyev geniş tədqiqat işlərinə qoşulmuşlar. 1945-ci ildə AMEA-nın Dilçilik İnstitutu təsis olandan sonra dialektografiya və dialektoloji tədqiqatlar daha da genişləndirilmişdir. Prof. M.Ş.Şirəliyev, dos.R.Ə.Rüstəmov, K.T.Ramazanov, T.V.Həməzəyev, M.İ.İslamov, A.N.Vəliyev və digərləri 1956, 1957, 1958, 1961 və ondan sonrakı illərdə Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz və azərbaycanlıların toplu yaşadıkları Borçalı bölgəsində ekspedisiyalarda olmuş, xeyli material toplayaraq tədqiqata cəlb etmiş və kitablar çap etdirmişlər³.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının dialekt və sivələri hər cəhətdən tam öyrənilmişdir. Bir neçə şivəni özündə birləşdirən Qərbi Azərbaycanın dialekt və sivələri isə qismən öyrənilmişdir. Buna misal olaraq İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan sivələrinin leksikası” (2010), Ə.Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lügəti (2009) kitablarını göstərmək olar. Lakin tarixən Qars paşalığı, Qars sancağı və Qars vilayətilə bağlı olan Ağbaba (Amasiya rayonu) sivələri öyrənilməmişdir. Burada da Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qarapapaq, qaraqoyunlu, tərəkəmə və oğuz –qıpçaq boylarının sələfləri yaşamışlar. Lakin Rusiya –Osmanlı savaqlarında onlarla kənd boşalmış, Qars, Cıldır, İqdir tərəflərə köç etmişlər. Onların sələfləri hələ də orada yaşayırlar.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lügəti. Bakı: “Şərq və Qərb”, 2007, s.9

² Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: “Elm”, 1990, 780 s.

³ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və sivələri. Bakı, 1967, s.3-4

Qars vilayəti və ona yaxın olan ərazilərdə yaşayanların soykökü, dili və tarixinin ən yaxşı araşdırıcısı Əhməd Ərcilasun yazır: “Ağbaba nahiyəsinin Ördəkli, Hamasa (Amasiya), Balıqlı, Göllü, Sınıq, Qarabulaq kəndlərində yaşayanlar rus –türk savaşlarında Qars vilayətinə yerləşmişlər (2). Daha sonra o, Qars vilayətinə köç etmiş digər azərbaycanlıları “Gürcüstan tərəkmələri” adlandırır. Onların Borçalının Aran, Arıxlısı, Oruzman, Qarayazı, Kəpənəkçi, Kəmərli, Darvaz, Bəzəkli, Yırğancaq, Faxzalı, Qaragin, Qarayazı, Soyuqbulaq, Axırkələyin Xosbiya və Levis kəndlərindən gəldiklərini qeyd edir¹.

Ə.Ərcilasunun “Qars eli ağızları. Səs bilgisi (Ankara 2002) tədqiqatı çox önəmli mənbələrdəndir. Qərb bölgəsinin dialekt və sivələrini araşdırmaq üçün o kitab xeyli məlumat verə bilər. O kitabda elə dialektoloji mətnlər, fonetik hadisə və qanunlar verilmişdir ki, onlar həm də Ağbaba sivəsi üçün xarakterikdir. Bununla belə, Süleyman Əfəndioğlunun “Ağrı eli ağızları” (2009) kitabında da Azərbaycan türklərinin yaşadığı bölgələr və onların dialekt və sivə xüsusiyyətləri göstərilir, müqayisələr aparılır. Azərilərdən qeydə alınmış mətnlərdə dilimiz üçün xarakterik olan fonetik hadisələr qabarıq verilir.

Ağbaba şivəsinə aid bəzi məsələlərə A.Bayramovun “Qədim Oğuz ellərinin –Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (1996), Oğuz elindən, Ozan dilindən (2000) kitablarında az da olsa toxunulur. Onun A.Bayramova ilə birgə hazırladığı “Ağbaba sivəsi sözlüyü” mükəmməl əsər, saymaq olar. Bu sözlükdə Ağbaba sivəsində işlənən dialektizm və frazeologizmlər, onların ifadə etdiyi məna cümlə modelləri ilə göstərilmişdir. Bundan başqa, kitabda 1886 və 1988-ci illərdə (təqribən 100 il) Ağbaba kəndlərində təsərrüfatın və yaşayanların sayı müqayisə edilir və etnik tərkibi göstərilir².

Arpa gölü ətrafında və Arpa çayı boyu səpələnmiş kəndlərdə yaşamış azəri türklərinin danışığı Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsini, qismən də Anadolu ərazisində, xüsusilə, Qars vilayətində yaşayan azəri, qarapapaq və tərəkmələrin də danışığını əks etdirir³.

Dialekt və sivə sözlərinin toplanıb tədqiqata cəlb edilməsi hər vaxt aktual sayılmalıdır. Akademik Məmməd Cəfər “Dil və müasirlik” məqaləsində yazırdı ki, sivə sözləri istər məhəlli, istər qeyri –məhəlli olsun

¹ Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ses bilgisi. Ankara, 2002, s.46

² Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt “AM.965.MMS”, 2014, s.10-14

³ Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ses bilgisi. Ankara, 2002, s.20-50

dilin toxunulmaz, unudulmaz sərvətidir”¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 9 aprel 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına aid Dövlət proqramı” barədə Sərəncam imzalamışdır.

Həmin Sərəncamda dilçiliyin bir çox sahələrinin inkişafına dair məqsəd və vəzifələr müəyyən edilmişdir. Onlardan biri də Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun öyrənilməsidir². Bu Sərəncam da dövlət başçısının Azərbaycan dilinə olan qayğısından irəli gəlir.

“Ağbaba şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri” adlanan II fəsildəki araşdırmalar Amasya rayon kəndlərinin şivələrini əhatə edir. Ağbaba şivəsinə aid fonetik araşdırmalar indiyədək olmamış, tədqiqatdan kənar qalmışdır. Ona görə də bu araşdırma maraq doğurur. Azərbaycan dilinin başqa dialektlərindən fərqli olaraq bu şivədə oğuz qrupu dillərinin fonetik ünsürləri ilə yanaşı, qırpaq qrupu türk dillərinin fonetik ünsürləri ilə vardır. Tədqiqat işi qohum dillərə xas olan fonetik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir, geniş müqayisələr aparılmışdır.

Ağbaba şivəsində, daha doğrusu, Amasiya rayonunu əhatə edən, Azərbaycan türkləri yaşamış kəndlərin danışığında bir sıra fonetik xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə rast gəlinən fonetik xüsusiyyətlər Ağbaba və ona söykək olan Şörəyel şivəsində də mövcuddur (2). Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. Məsələn:

1. Dodaq ahəngi bir neçə kəndin danışığında daha möhkəmdir: oturur, ölüm, dönör, bölör, görör (Quz., El., Göl., Bal.).

2. Ahəng qanununun möhkəmliyi: qalın və incə saitlərin sıralanmasında, sözünü saitlərlə sözünü samitlərin, eləcə də dilarxası samitlərin ahəngi daha çox özünü göstərir. Məsələn: əvəlix', unnuca, kırımış, caydax və s.

3. Bu şivədə burun saitlərinin mövqeyi məhdud və zəifdir. Uzun və qısa saitlərin dairəsi isə genişdir. Məsələn: də:rman, i:rmi, nö:bə, de:ir, şə:fıqə, bo:ğlür və s.

4. Söz ortasında və söz axırında v>y əvəzlənməsinin olması. Məsələn: doyšan, öy, seloy, yanoy, giroy və s.

5. Ədəbi dilimizdə olan səslərdən başqa, həm də dilortası sürtünən kar x' (1y, 1h), dilarxası burun η (sağır nun), dilarxası partlayan kar k' və

¹ Məmməd Cəfər. Dil və müasirlik // Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 18.XII.1976, s.3

² Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt “AM.965.MMS”, 2014, s.3

dışarası cingiltili z' səsi işlənir. Məsələn: çörəx', atan, dəniz, ko'lxoz,cılız və s.

6. Əksər hallarda vurğu çoxhecalı sözlərin, xüsusilə feillərin birinci hecasına düşür. Məsələn: dənən, dənış, öxu, yənən, kiri, sındır, yandır, gəyin və s.

-ma,-mə,-m,-ba,-bə,-b inkar şəkilçiləri vurğu qəbul etmir. Məsələn: öpbur, ya'pbır, qa'nmer, ö'lmör və s.

-Bəzi alqış və qarğış bildirən ifadələrdə vurğu birinci sözün birinci hecasına düşür. Məsələn: Də'rdir mana gəlsin; Qu'rvan olum sana və s.

-Feilin əmr formasını II şəxsin təkində işlənən şəkilçi (-gınan, -ginən, -ıynən,-iynən) vurğu qəbul etmir: alginən, ve'rginən, gə'lginən və s.

7. Sözüortasında səsartımının olması. Məsələn: qalıxdı, qırıx, qoruxdu və s.

8. Söz əvvəlində, söz ortasında və söz sonunda sait və samit səslərin əvəzlənməsi geniş yayılmışdır. Məsələn: ovuc < avıc, qəzet < qazet, alıb < alıf, bugün < böyün, bais < vayıs, Zeynəb>Zeynaf, sabun>savın, qüvvət>quvat, armud<armıt, ev>öy və s.

9. Bir çox sözlərdə i,i,ü səslərinin qısalması. Məsələn:kışı, pışı, pıloy, pıcax, roygi ,raiç ,zıxavarm ,xırıs və s.

10. Assimilyasiya (uyuşma), dissimilyasiya (səs dəyişməsi), epenteza (səsartımı), elliziya (səsdüşümü), söz ortasında samit səslərin qoşalaşması, karlaşma, novlaşma, cingiltiləşmə və s. fonetik hadisələr Ağbaba şivəsində geniş yayılmışdır. Məsələn: qannı (uyuşma), qızdar (səsdəyişməsi), qırıx (səsartımı), böün (səsdüşümü) və s.

11. Tələffüzdə y və v səslərinin düşməsi ilə alçalan və yüksələn diftonqların olması. Məsələn: qourma, çöürdü, siçoul, yasoul, sourux, şua, düə, böələx', yuan və s.

Bu diftonqlar bəzən dolğun, bəzən də zəif hiss olunur¹.

Ağbaba şivəsində assimilyasiya geniş yayılmış kombinator fonetik hadisələrdəndir². Onun tam irəli (yalladır, öddəx'), yarımçıq irəli (öpbəx',ətdix'), tam geri (qoyollar, qavrıllar), yarımçıq geri (bərtədən, əmbə) və s. növləri vardır. Bundan başqa dissimilyasiya (zərəl, qurtol),proteza (İrəhim, irast, metrə).

Qeyd edək ki, sərhəd çəkiləndən sonra Ağbaba kəndlərində yaşayan tərəkəmə və qarapapaqların çoxunun Türkiyəyə üz tutması, əraziyə müxtəlif yerlərdən - Qər-bi Azərbaycanın cənub tərəfindən –İrəvan, Talin, Abaran, Ağcaqala və digər yerlə-rindən qaçqınların gəlməsi ilə əlaqədar

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.13

² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: "Maarif", 1984, s.278

olaraq Ağbaba şivəsində az da olsa, cənub ləhcəsinin xüsusilə İrəvan şivəsinin fonetik (eləcə də leksik və qrammatik) xüsusiyyətləri nəzərə çarpırdı. Məsələn: cənəvər, qəçax, qeyçi, qeymax, bıra, bında, bını, Hüsöyn, balqun, qənfıt, yaxçı, çeçil, arğanam, çənim, oğala, buğala və s.¹

Disertasiyanın III fəslı “Ağbaba şivəsinin leksik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil 4 yarımfəsilədən ibarətdir. Birinci yarımfəsilədə dialekt leksikasının əsas əlamətləri dildaxili qanunlar əsasında yeni-yeni sözlərin əmələ gəlməsi söz və termin səciyyəli sözlərin üzə çıxarılmasının başlıca amil olması şərh olunur. Bu baxımdan Tofiq Hacıyevin dialekt sözləri “dilın ən etibarlı arxivı” adlandırması təbiidir.²

Ağbaba şivəsində işlənən sözlərin çoxu ona söykək olan Qars Cıldır və Ərdahan bölgələrinin kəndlərində, həmin semantik mənalarla işlənərkədədir. Məsələn: deyin –evə deyin (evə qədar), cömlək (saxsı qab), er (tezdən), fırın (çörək bişirən soba), somun (qəlibdə bişmiş dördkünc çörək), örtmə (eyvan), salt (yalnız), öysüz (tərbiyəsiz), gəlişmək (inkişaf etmək), səmə (səfeh), lıqlıqla (bataqlıq) və s.sözlərə həm Qars vilayətinin kəndlərində, həm də Ağbaba kəndlərinin danışıqlında tez –tez rast gəlmək mümkündür³.

Doğru olaraq M.Şirəliyev doğru olaraq qeyd edir ki, şivələrdə növ anlayışı bildirən sözlər daha çoxdur. Əşyaların müəyyən hissələrinin, adları daha dəqiq və genişdir⁴. Ağbaba şivəsində də belədir. Məsələn: xıla (ayaqyolu), camax (suta bitən balıq yemi), çinqır (vedrə), avar (evin üstünə,daxtanın üzərinə sərilən ot, küləş) gont (evin əsas atmasından divara uzadılan ağaclar), mərtək (gontların üzərinə döşənən yarmaclar), xaf etmək (süd borc verib almaq), xəfci //xafcı (süd dəyişən qadın), dirgancı (yabacı) və s.

İkinci yarımfəsilədə şivə leksikasında işlənən sözlər işlənəmə sahəsinə görə qruplaşdırılır. Ərazinin florası, faunası, relyefi, insanların məşğuliyyəti və digər məsələlər aşağıda qeyd olunan sahələr üzrə şivə leksikasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

1. Yabarı bitki adları: türpəx',sabınotu, İrəvan əppəyi və s.
2. Əkinçiliklə bağlı sözlər: kəfşən, xozan, laydır, cülgü və s.
3. Arıçılıqla bağlı sözlər: məməbaqlamaq, dib arısı, haram və s.

¹ Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. Bakı, 2009, s.135

² Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi: Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1961, s.2

³ Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt “AM.965.MMS”, 2014, s.16-17

⁴ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, s.131

4. Qoyunçuluqla bağlı sözlər: kərə (qulaqsız qoyun), kürə (qulağı heç olmayan qoyun), kəlin (buynuzlu qoyun) və s.
5. Quş adları: balıqdan, anqut, bilix (qaz balası), bacaquşu və s.
6. Məldarçılıqla bağlı olan sözlər: alaf (ot), sulaq, svoy (cavan mal), yazabuğanı, pələş və s.
7. Atalıqla bağlı sözlər: qurdyerişi, dördəmə, day, kürüx' və s.
8. Tikinti hissələrinin adları: köşə (künc), gont, mərtəx', dula, hoylu/havlı, qarqavan, torpaxlıx, çisir (tikanlı məftil) və s.
9. Xörək və yemək adları: ərdeş', bulgur, cılvır, kələcoş, hasta və s.
10. Ev əşyaları adları: anaxdar (açar), təkqulp, xəcirgət (təndirin üstünə qoyulan dəmir), çirklik (mələfə), peşqun (üstündə xəmir yayılan taxta) və s.
11. Xəstəlik adları: timo (zökəm), vurux (infarkt), tutmaca (baş ağrısı), salım (qrip), qavar, qurdeşənəx' və s.
12. Geyim adları: diŋə, öngulux', qurduşqa (ətəksiz qadın geyimi), pəriş, posdal, əllix' (əlcək), yazma (baş örtüyü) və s.
13. Həşarat və balıq adları: böcux', qulağagirən, yaz böcüyü, ağzıyekə (balıq), murzu (balıq), pıspısa, küflə böcüyü və s.
14. Toy adətlərinə aid termin səciyyəli sözlər: qapıkəsdi, gəzdəhtutdu, sağdış (sağ+da+eş), sol-diş (sol+da+eş), gənəsix' və s.
15. Naxış və çeşni adları: göl, qazayağı, qoşbaşı, küsdü, yar yardan küsdü, dişdəmə, bağagənəsi, dəvəboynu və s.
16. Oyun havaları adları: dirədöymə, eşşəkliqırma, babaverqılını; Atdandırma, Alagülbəndi, Ağbaba yallısı, Dərbədəri və s.
17. Vaxt adları : ay sinirlənəndə, baca –baca günü (Novruz bayramının ilk günü), qılçılıx quyya, quyruqlu pəyyə girəndə (qış), bürsüyün, iz gün və s.
18. Külək, qar, yağış və boran adları: qırıc, tipi (boran), cıldır yeli, şəpə (qar yığımı) və s.
19. Metaforik coğrafi terminlər: dağın qoltuğu, dağın yaxası, çayın ağzı və s.
20. Qohumluq əlaqələri bildirən sözlər: dadaş (qoca baba), ağamirzə (böyük qayın), xanım bacı (qayın arvadı), torun (nəvə), simsar (uzaq qohum) və s.
21. Rus dili vasitəsilə keçən sözlər: qasılqa (otbiçən maşın), zanka (kirşə), əvdix (apteq) qənfet, lotqa, qnut (qamçı), melisəlix (milis söləsi), pəqrəniş (sərhədçi) və s.
22. Relyef formalarının adları: tirə, seloy, qılıc, tap, çəhlim, rənd (sərhəd), yazı, çayır.

23. Ayama adları: Mürsümlü Hasan, Mırtıx Araz, Qurddu Yasin, Klaviznik Cəfər, Bilik Sərdar, Doxdur Əli, Sınıxçı Əkbər, Dəmirçi Nəsif və s.

B.Əhmədov qeyd edir ki, dilimizin bu tükənməz xəzinəsini toplayıb qruplaşdırmaq, onların elmi təhlilini aparmaq nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir¹.

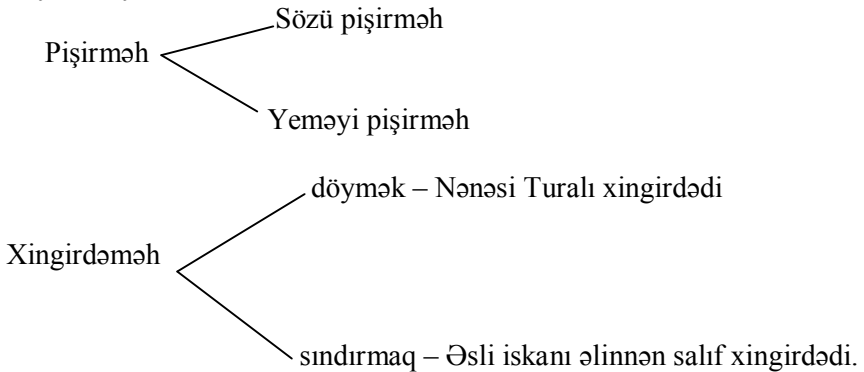
24. Dialekt frazeologiyası: bu şivədə çox maraqlı və emosional frazeologizmlər işlənir. Burada müdriklik, xalq hikməti, hazırcavablıq, lakonik halda ifadə edilir². Məsələn:

- Buna heç Ələyəz dağı da dayanmaz (bixərdir).
- Soydu soğana döndərdi (taladı)
- Toyun Qaraarxacda çalınmır ha (tələsir).
- Yumurtadan yun qırxır (xəsisdir).
- İt otu, bağayarpaq (boş şeydir).

Üçüncü yarımfişildə forma və məzmununa görə fərqlənən söz qrupları (çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik və antonimlik) tədqiqata cəlb olunur.

Çoxmənalılıq əsasən mənə genişlənməsi, mənə daralması və mənə köçürülməsidir³.

Çoxmənalı sözlərdən biri onun müstəqim, digərləri isə ilkin mənaya az və ya çox yaxın olsa da məcazi mənaldır⁴. Məsələn:

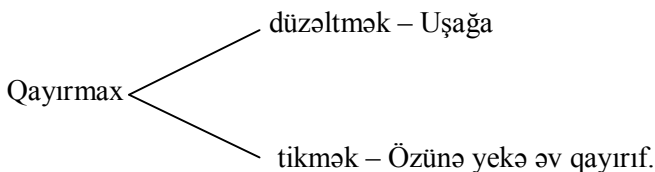

¹ Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı, 1990, s.4

² Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt “AM.965.MMS”, 2014, s.249

³ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.332

⁴ Qurbanov A. Qərbi Azərbaycanın Cücəkənd şivəsi. Bakı, 2007.

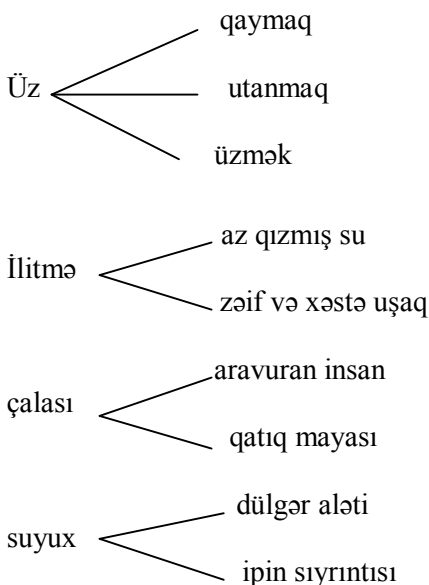
Bu sivədə sinonim sifət və feillər də çox işlənir. Məsələn:

İsim – mismar –kora, qadax, mıx; –ağac yonqusu –kıxmıx, talaşa, yonqu və s.

Sifət – ağılsız –dudəmə, ifləmə, bambılı və s. –aciz–dunux, mağmın, fəfə və s.

Feil – qorxmaq –eymənməx', xəflənməx, qara basmaq–tullamaq – qımcırramaq, tulamazdamax və s.

Şivə leksikasında omonimlər də çox işlənir. Bu sinonimlər fikrə rəngarəng mənə çalarlığı verir¹. Məsələn:

Müxtəlif nitq hissələri kimi işlənən antonimlər də vardır. məsələn: sifət – simiz (kök) – caydag (arıq)

¹ Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı, 2009, s.164

Sufət –salgarrı (ağır) –dıydıx (yüngül)
Feil –sogul max (azalmaq) –qurranmax (çoxalmaq)
Sifət –tuncu (ətli) –pazax (arıq)
Feil –təpiməx (qurmaq) –nəmlənməx' (islanmaq)

Dissertasiyanın **dördüncü fəsl** “**Ağbaba şivəsinin qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsilə əsas və köməkçi nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. “İsim və onun quruluşu” adlanan ikinci yarımfəsilə sadə (süysün, alaf, zirzə, püstə, anıx, axbun, xırzel, bulul, kobux və s) düzəltmə (şennix', yapba, qarama, çirtmə, yoluntu, burğan) əllix-əlcək, kasavatdıx –kasıblıq, dasdıx –quş mədəsi, xəgçi, dırgançı və s.) və mürəkkəb isimlər (tapansaqqal, atalması, danaqıran (çiçək), yüzrəh – yaltaq) təqdim edilir. Sinonim və ya eynimənalı sözlərin yanaşı işlənərək semantik inteqrasiya yaratması və elmi ədəbiyyatda bu tip mürəkkəb isimlərin (yanpörtü (yan+böyür), kərdiyar (kərt-yarı və s.) çalaqlanma adlandırılması qeyd olunur¹. Ağbaba şivəsinin onomastik leksikası haqqında ətraflı məlumat verilir. Şəxs adlarının yaranmasında əzizləmə çalarlığı yaradan –oş, –iş şəkilçilərilə adlar düzəlir. Məsələn: Zərəş, Nuruş, İbiş, Teloş və s. Naxçıvan şivəsində də həmin şəkilçilər adların tərkibində işlənir².

Bununla belə, bəzi dövrlərdə Ağbabada olan mədəni –kütləvi tədbirin ad-qoymaya səbəb olması göstərilir. Məsələn: Kamandar, Zeynəb, İslam, Əkbər, İmran və s. Bu adlar həmin sənətkarlara verilən qiymətin nəticəsi idi³.

Toponimlərin leksik –semantik sistemi və qrammatik quruluşu Azərbaycan toponimiyasına uyğundur.

Üçüncü yarımfəsilə ismin kəmiyyət və hal kateqoriyasını ifadə edən qrammatik şəkilçilər və onların çoxvariantlı olması (-nar², –dar², –rar², –zar²) göstərilir və yəqut dilinin çoxvariantlı cəm şəkilçilərilə müqayisə aparılır⁴.

Folklor örnəklərində kəmiyyət ifadə edən –nar,–nər şəkilçisi daha çox nəzərə çarpır.

Gümrünün faytonnarı,
İpəkdi qaytannarı.
Yarımnan minəx gərəh
Kor olsun tuşmannarı.

¹ Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı 1990, səh.149

² Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, səh.130

³ Bayramov A.Ə. Azərbaycan onomastikası, Bakı: 2014, səh.

⁴ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 1973, səh.67

İsmin hallanmasında, az da olsa, Ağbaba şivəsində bəzi fərqlər var. Belə ki, cümlə daxilində adlıq halda işlənən isim bəzən çıxışlıq halın semantik mənasını yaradır. Məsələn: Dədə -bava(dan) bizimkilər qounculux eliyiflər; Yaz(da) gedirix' novata, kış(da) oturardıx əvdə, mal – qouna baxardux və s. M.Məmmədovun tədqiqatında da halların bir-birinin mövqeyində işlənməsi göstərilir¹. Yiyəlik halı ifadə edən –ın⁴, şəkilçisi ilə yanaşı sağır nunla (ŋ) işlənən şəkilçilər də paralel işlənir. Məsələn: atıŋ torvası, qoyunuŋ kürəsi və s. Yönlük halda –a, –ə, saitləri ilə bütən sözlərə –ya, –yə şəkilçisi qoşulduqda y samitinin təsiri ilə a səsi qapalı ı və u səsinə, ə səsi isə qapalı u və ü səsinə keçir. Məsələn: murtduya, üşşüyə, arpiya, meşiyə və s. Bu qapalaşma hadisəsi Qars və Ərzurum şivələri üçün də xarakterikdir².

Ağbaba şivəsində daha səciyyəvi cəhət ismin təsirlik halında özünü göstərir. Qərb şivəsi üçün xarakterik olan –yı, –yi, –yu, –yü, –m və –n şəkilçiləri təsirlik halı ifadə edir. Məsələn: Buğduyu divəx'də dö:llər. Sözüün mana də, mən də işim bilim. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, təsirlik haldakı y ünsürü XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə işlənmiş, daha sonra –n ünsürünün işlənməsi aktiv olmuşdur³.

Qars vilayətinin Arpaçay kəndləri nin şivələrində təsirlik halın –yı, –yi, –yu, –yü şəkilçiləri aktiv işlənməkdədir⁴.

Yerlik halın ifadəsi –da, –də şəkilçisi ilə ifadə olunur. Ancaq bəzən yönlük hal şəkilçisi yerlik hal mənasını ifadə edə bilər: Nənəmin böürünə otur. Çıxışlıq halı ifadə edən –dan, –dən şəkilçisi –nan, –nən formasında deyilir. Məsələn: samannan, atannan və s.

Mənsubiyyətə görə dəyişmədə o qədər fərq yoxdur. Məsələn:

Unnucaydı unumuz
Yağlıcaydı yağımız
Unnucuya qurt tüşüf,
Nolacax halımız.

Amma II şəxsin tək və cəmində sağır ŋ səsinin işlənməsi nəzərə cərpir. Məsələn: sənin anaŋ, sizin ataŋız və s.

Xəbər ola bilən hər bir nitq hissəsi xəbərlik və predikativlik ifadə edən şəkilçilər qəbul edir. Üçüncü şəxsi bildirən xəbərlik şəkilçisi –dı, –di, –

¹ Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, s.90-92

² Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, s.54

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.23

⁴ Arpaçay köylərindən dərləmələr. Ankara, 1976, s.9

du, -dü formasında işlənir. Məsələn:

Arxalığın ikidi,
Biri Tiflis ipidi,
Bir elə yar sevmişəm
Bəylər onun itidi.

V yarımfəsil “Sifət, onun quruluşu, məna növü və dərəcə əlamət ləri” adlanır. Burada sadə (cədəl//dəcəl, cəmbər-yumru, matan-ağbəniz, aynıt – çirkin, düdəmə-avara və s.), düzəltmə (nənəcif, beysüyür, dirəmə -dolu, yapba, tülünğu xəfçi, qırğançı-yabaçı və s.) və mürəkkəb sifətlər (düzəməlli, daryaxa, uzunhoqqar, ağızdanboş, sallaxqarın və s.) təqdim olunur. Sonra əlamət və keyfiyyət bildiren (yuxa, kalafa-xaraba, göpbələmgöz, dunux –bacarıqsız, lalıxqa -əlindən iş gəlməyən və rəng bildiren (bozala, mor, qomroy, bənöyüş, qızartdax və s.) sifətlər göstərilir. Ağbaba şivəsində sifətin keyfiyyət və əlamət dərəcələrini bildiren söz, şəkilçi və ədatlar geniş işlənir.

Laqart –gen, xoşu –həyasız, sakqat –şikəst, svoy-subay, til-iti və s. sifətlər adi, azanqı, boşarq//boşaranqı, ciyala//alaciy, bozca, qızartdax, gödəcih və s. azaltma, dərəcəsinə ifadə edir. Çoxaltma dərəcəsi isə analitik, yəni sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər artırmaqla (qır duz, laf yaxşı) və sintaktik yolla, sifətin ilk hecasına m, p, f, t, ş, r, s, l, n səslərini əlavə etməklə (dəfdəyirmi, tumturş, köpbələmgöz, şipşirin və s.) əmələ gəlir. Ağbaba şivəsində bəzi sözlərin təkrar işlədilməsi də əlamət və keyfiyyət dərəcəsinə şiddətləndirir. Məsələn: sajavağı-sajavağı, kirt-kirt, iri-iri və s. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da söz təkrarları işlənərək şiddətləndirir.

Ağbaba şivəsində saylar müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Məsələn: qırax, om beş, beş üz və s. Sıra saylarında –ımcı, –ımcı, –ımcu, –ümcü: –ımcı, –ımcı, –ımcu, –ımcü şəkilçiləri işlənir. Məsələn: altımcı, üçümcü və s. Numerativ sözlərin də fərqli cəhətləri vardır. Məsələn: bir cıqqılı, bir əm, bir soluğ, bir kərəm, bir qoma, bir somar və s. Kəsir sayları 10dan 1 əysik, 5dən 3 artıx, səkkizdən iki əysik və s. formada işlənir. Qeyri – müəyyən salarını oqqərtənə, oxartana, xeylax, çoxlucana və s. formaları işlənir.

Bu şivədə maña, saña, olar formasında şəxs əvəzlilikləri, oənə, buənə, āna, ānə, oğala, buğala formasında işarə əvəzlilikləri, havax// havaxt, //havaxlarım// hancarı, nəncəri, nəqədrə sual əvəzlilikləri, hər kəsdənə, hammı qeyri-müəyyən əvəzlilikləri, kəndi qayıdış əvəzliyi, bizimki, mənimki, onunku yiyəlik əvəzlilikləri və s. işlənir.

III fəslin 8-ci yarımfəsli “Feil feilin quruluşu və məna növləri” adlanır və geniş tədqiqata cəlb olunur. Feil bütün dövrlərdə yad dillərin

təsirinə müqavimət göstərmiş milli orijinallığını mühafizə etmişdir.

Ağbaba şivəsində feilin bütün növ və şəkilləri işlənir. Yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi fərqlənən feillər, nitqin inkişafında lazımlı və əhəmiyyətli bir həlqə təşkil edir¹.

Bu şivədə sadə (qıdmaq –kəsmək, çilməx’-oğurlamaq, qayıрмаq-düzəltmək və s) müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə isim (pəçəvətdəməx’-pərçim etmək, qaxsımax və s.) və feillərdən (püx’dərməx, qovramax və s.) feillər düzəlmişdir. Mürəkkəb komponentli feillər də çoxdur.

Məsələn: feil+feil modelində, kərki gəlməx’-qorxutmaq, səydaş salmaq –yanılmaq; sifət-feil modelində, qarala qalmaq; təqlid +feil modelində, zurna çalmaq –xəbər yaymaq və s. Bir isim mürəkkəb fellər eləmək, olmaq, etmək, vermək, sinmək fellərinin köməkliyiylə yaranır. Məsələn firit verməx’ -öyrətmək, tuş olmaq, him eləməx’, canına sinməx’ və s.

Ağbaba şivəsində feilin bütün şəkilləri işlənir. Görkəmli türkoloq M.Şirəliyev düzgün olaraq yazırdı ki, dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində işlənən lazım, vacib və arzu şəkilləri hələ feili sifət kateqoriyası ilə feilin şəkilləri arasında keçid dövrü keçirir². Əlbəttə o dövr -50 il bundan əvvəl fikir düz ola bilərdi. İndi həmin formalar inkişaf edərək feilin şəkilləri kimi dildə sabitləşmişdir.

Feilin əmr şəklində I şəxsdə –ım,–im,–um,–üm ilə yanaşı Quzükənd, Balıqlı, Ellərkənd və Göllü kəndlərində 3 variantlı –em,–om,–öm şəkilçiləri də aktiv işlənirdi. Məsələn: oturom, göröm, bilem və s. Əmr formasında II şəxsin təkində əksər kəndlərdə şəkilçi ilə (alginən, veriynən və s.) işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da həmin şəkilçilərə uyğun olaraq feilin əmr formasının II şəxsi şəkilçilə işlənməsi nəzərə çarpır. Məsələn: Bəzi gəlgil, başım bəxti, evim təxti³, II şəxsin cəmində dördvariantı –ıñ, –iñ, –uñ,–üñ şəkilçisi (satıñ, quruñ və s.) , I şəxsin cəmində –ax,–əx’lə yanaşı qovusuq –agın, –əyin (ag+əg) şəkilçisi də işlənir.

Əmr şəklində III şəxsin tək dördvariantlı –sın,-sin,sun,-sün cəmi isə -sınnar,-sinnər,-sunnar,-sünnər şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Məsələn, alsın, alsınnar və s. Üç zamanda ifadə olunan xəbər şəklində şühudi keçmişdə –dı,-di,-du,-dü (pisixdi,kiridi və s.), nəqli keçmiş dördvariantlı –ıf,-ıf,-uf,-üf, bəzi kəndlərdə –ıp,-ıp, -up,-üp formasında işlənilir. Məsələn: alıf, pişirif, qaçıp və s. Əlbəttə –mış,mış,-muş,-müş və onun digər variantı olan –bış,-

¹ Bayramov N.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.205; Bayramov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, s.150

² Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, s.180

³ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1978, s.36

biş,-buş,-büş şəkilçisinin işlənməsi də nəzərə çarpır. Məsələn: səpbişix, tapbişix və s.

İndiki zaman –ır,-ir, -ur,-ür şəkilçisi ilə yanaşı, Balıxlı, Göllü, Ellərkənd, Quzükənd kəndlərində üçvariantlı –or,-er,-or şəkilçi variantları da aktiv işlənir. Məsələn: oturur, burur, geder, öysürör və s. Qazax, Borçalı, Gədəbəy və Qərb qrupunun digər şivələrinin də həmin şəkilçilər aktiv işlənməkdədir¹. Oğuz qrupuna daxil olan müasir qaqauz dilində -er, türk dilində -yor formasında işlənir². Qıpçaq qrupuna daxil olan qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay dillərində -or,-er,-ör şəkilçiləri zaman anlayışı bildirməkdədir³.

Gələcək zamanı ifadə edən şəkilçilər çoxvariantlıdır:1) Qəti gələcək zaman -as,-əs,-yas,-yəs,acax,-əcəx, -ajax,-əjəx şəkilçiləri ilə ifadə olunur.Məsələn: alassan, gələjəx, almiyacax və s.

2) Qeyri-qəti gələcək zaman –ar,-ər,-er, -yar,-yər,-yer şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Məsələn: yandıraram, qandıraram, almanam, tapbaram (inkarda). Bəzən sonu l,n,r səsləri ilə bitən fellərə artırılan şəkilçilərdə dəyişiklik baş verir: allıx, allam.

Xəbər şəklinin rəvayəti (tapıfısnızmış (təsdiqdə), tapbıyıfısnızmış (inkarda) və xəbər şəklinin hekayəti (darıyardım (təsdiq), bulullamıyacıydıx (inkarda) maraqlı fonetik formalarda əks olunur. Felin, arzu şəkli –a,-ə,-ya,-yə bəzən də -yə şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn, püxdərəm, püxdərəsən, püxdərə. Arzu formalı feildən əvvəl “gərək” sözü də işlənir. Məsələn: Gərəh bu işə özüm baş qoşaydım.

Müxtəlif türk dillərində gərək //kərəy// formalarında işlənməkdədir. Məsələn: kerak//kərəy (özbək) kərək (tatar-başqurd), kerek (qaraqalpaq), kerek qazax, kerek (qırğız), gerek (türkmən), kerek (noqoy) və s.⁴

On birinci yarımfəsildə Ağbaba şivəsində işlənən məsdər, feili sifət və feili bağlamalar tədqiqatə cəlb edilir. Dialekt variantı olaraq maq²//baq² şəkilçiləri məsdər düzəldir. Məsələn: yapbax, köpbəx və s.

Feili bağlama düzəldən şəkilçilərin variantları çoxdur. Məsələn: -if⁴, -ifdan⁴ (O alıfdan getdi, alıf getdi), -alı², -anı² (O kəndə köçəli düz on il oldu), -cağım² –Uşağa məhtuf çatcağım səvinif), -duxcan⁴ –(Tora balıx dolduxcan ağırıraşdı), -a²-Uşağının bu işinə baxa qaldı.

Bu şivədə -ar² (Onun gedər yerimi yoxdu), -malı² (Gülməli şeylər danışır bu usax), -dığın²(Gördüyün iş budumu?) -ajax² (Kəsiləjəx otu

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.117

² Рокрольская Л.А. Тагаузский язык (фонетика и морфология). М.: «Мысль», 1964

³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.262

⁴ Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Наука, 1960, с.167

kəsdim) şəkilçiləri aktiv işlənilir.

Ağbaba şivəsində həm quruluşu, həm də məna növlərinə görə çox zəngin zərflər işlənilir.

Burada sadə (mağıl, numut, adılı, fıfcax və s.) düzəltmə (terdixnən, öyünnərim, kirimişçənə, indiyətən və s.) və mürəkkəb zərflər (beyjə-bu gecə, böün – bu gün, görün –görün, sajavağı-sajayağı və s.) zənginliyi ilə fərqlənir. Bu şivədə işlənən zərflərin bir çoxu Karvansara və Axısqa şivələri də işlənilir¹. Bununla belə zərfin zəngin bütün məna növləri işlənilir. Məsələn, üzləsifat, birədi (tərz), gənə, boylum, əlvəhəl (zaman), bir əz, bir qıtım oxartana (miqdar), qəsdənnən (səbəb –məqsəd) :-nə, gənnən, anrı-bəri, anrı yer) və s.

Bu şivədə diqqəti daha çox cəlb edən anrı//anarı// anqarı yer zərfidir. E.Sevortyan anrı//anarı//anqarı sözünü yönlük, istiqamət bildirən yer zərfi hesab edir və xakas, tuva noqay, altay basqurd dillərində də işləndiyini qeyd edir².

On üçüncü yarımfəsildə köməkçi nitq hissələrinin özəllikləri təhlil olunur. Q.Kazımov köməkçi nitq hissələrinin isimlərə yaxın, lakin semantik cəhətdən zəifliyinə görə qoşmalara daha yaxın olduqlarını yazır³.

Bu şivə üçün xarakterik olan –yana, kimin, ujbətinnən, anrı, ötrüm, təkin, tana, tənə, savayım qoşmaları; ə:m, bə:m, əyərrərim, kın⁴, əmbə, ama, ara, hənri bağlayıcıları: gə (gəl), qa (qoy), gö (gör), ahan, budurna, gənə, hasa ədatları; həlvətdəkin, mənəm vadıma, ədətdi, düru, deməynən, modal sözləri və nidalar geniş şərh olunur, işlənmə məqamları göstərilir.

“Ağbaba şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri” adlanan V fəsildə sintaksisin bəzi məsələlər şərh olunur. M.Şirəliyev qeyd edir ki, dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlər: fonetika və morfologiyaya nisbətən az nəzərə çarpır⁴. Ağbaba şivəsində söz sırasının pozulması (Şərə getdim öün mən), yığcam modeldə cümlələrin işlədilməsi (Qanif qandırır:Göruf götürmür və s.) Baş üzvlərdən birinin buraxılması (Günümü qaraldıf), rəbitəli nitq zamanı köməkçi nitq hissələrinin az işlənməsi (Bərk ağrıyıram, daxdura getmirəm), sintaktik təkrarların çox olması (su suvardı, əkin əkdı, biçin bişdi və s.) söz birləşmələrində tərəflərin dəyişməsi, (atam yazıx, əmim rəhmətdix; anam qaragünnü və s.)

¹Kərimov S. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansara şivəsi. Bakı: Nurlan, 2004, səh.214; Kazımov İ. Axısqa türkləri, dil, tarix və folklore. Bakı: Elm, 2012, səh.224

²Севоротян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркски основы на гласные). М.: Наука, 1974, стр.157

³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı: Elm və təhsil, 2010, səh.340

⁴ Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, s.298

bölgə şivəsinin xarakterik cəhətləridir.

Şamaxı və Borçalı şivələrində olduğu kimi, mübtədə xəbərlə bəzən uzlaşmır¹. Məsələn, Mən şərəyelli, sən ağbabalı.

Fərqli idarə əlaqəsi də mövcuddur. Məsələn: Usax yazı əsgər getdi, payızı gəldi; Qış yer don olur və s.

Göründüyü kimi, gəlmək feilinin təsiri ilə yaz və payız sözləri yerlik hal şəkilçisi əvəzinə, təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmişdir. Don olur feilinin tələbinə əsasən qış sözü yerlik hal əvəzinə, adlıq halda işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, Qərb dialekt və şivələrdə olduğu kimi, getmək, gizdəməx, daldalanmaq, çağırmaq, buyurmaq, yiyələnməx, söyməx və s. feillərin idarə etdikləri sözlərin halları müasir ədəbi dildən fərqli olur².

Qoşmalarla idarə daha səciyyəvidir. Məsələn: Ölüxəm acınnan, axlımın ucunna. Elmi ədəbiyyatda ucunna qoşmasının üçün qoşması ilə eyni kökdən olduğu qeyd edilir³.

Məqsəd və intonasiyaya görə sadə cümlələrin növləri, şəxsi və şəxssiz cümlələr, cümlə üzvlərinin işlənmə məqamları və s. göstərilir. I, II şəxs, bəzən də III şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədə çox vaxt cümlədə işlənmir⁴. Məsələn, Haravıyu burya dəvirnən; Biz əz su tox'sən, nənən əlini yaxasın və s. (G.b) Bəzən xəbəri ifadə edən və predikativlik yaradan vasitə düşür. Məsələn: Sənin sağ əlin mənim başıma və s. Sifətin bütün dərəcələri işlənir: Məsələn: Hər öynədə Muncux inəhdən bir cıncır göpbələmgöz süd sağeram (E., X) Tamamlıqlar bəzən cümlənin sonunda işlənir. Məsələn: Munu citə, ver mana və s.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də zərfliliyin işlənmə dairəsi müxtəlif və genişdir.

Onun bu işdən adılı (heç vaxt) xavarı yoxdu. Nəcəfi epeycə (lap yaxşı) xingizdədi. Xəsdə olduğuna dərəcə gəlməmişdi onca (ona görə).

Söz sırasının pozulması Ağbaba şivəsində çox rast gəlinən hadisələrdəndir.

-Xeyli vaxtdı buralarda görünür Nağı (X.)

-Ay usda, al bu kərkiyi itilə ver mana (İb.)

-Nənəqız bilirdi kin, onun tou olajax savaxların (S.)

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, dialekt və şivələrdə mürəkkəb cümlələr o qədər inkişaf etməmişdir⁵. Ağbaba şivəsində bağlayıcılı (Ara

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: "Maarif", 1978, s.232.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.311

⁴ Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, s.296

⁵ Yəni orada, s.307

qar yağır, ara da yağış) və bağlayıcısız (Məmiş pəyyi təmizdiyir, usaxlar da komu) tabesiz mürəkkəb cümlələr çox nəzərə çarpır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növlərinə rast gəlinir. Bunlar həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız (Hamı bilir kin, Məsim kəttə ala itdən maşırdı). \Məsələn: Mən bildirdim, o geri qayıdajax; Naxartana demişdin, o qədrə aldım və s.

Budaq cümlənin baş cümləyə bağlayan –k₁,-ki,-ku,-kü; -k_{in},-kin,-kun,-k_{ün} variantlı bağlayıcı daha çox işlənir. M.Şirəliyev və R.Ə.Rüstəmov qeyd edirlər ki, –k₁,-ki,-ku,-kü bağlayıcısı Azərbaycan dilinin bir ünsürüdür (3).

Mübtədə budaq cümləsi: O nədi kin, aləmi bəzəyir, əmə özü lüt gəzir (G.)

-Xəbər budaq cümləsi: Bizimki odu kin yekə -yekə danışax, başqalarını bəyənmiyəx (Gb.)

-Təyin budaq cümləsi: Arpagölün elə yeri var kin, dərinrix duz 20 metrədir (Qn.)

-Tamamlıq budaq cümləsi: Xoşqədəm xavar verdi kin, qonşulara bildirdim ki, kəndə yun alan gələjəx'(X.,E.)

-Zərflik budaq cümləsi: Büycə maña soux dəif, onca ösürürəm; o qətənə danışdı laf bezdim (G.,D.)

Ağbaba şivəsində də söz və söz birləşmələri vardır ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü olmur və onlarla əlaqəyə girmir¹. Bu sözlər qrupuna ara sözlər, xitablar və əlavələr daxildir. Ağbaba şivəsində fikrin mənbəyini (Mənbilən onnarın da dərdi var), ifadə tərzini (Yalançı olaram, qonşum deyir kin, savaxlarım dolu tüşəcəx'), nitqin hissələri arasında əlaqəni (Hakin yağış kəldi) təsdiq.(Bə nə, mən ona bunu çoxdan demişdim) gerçəkliyi (Gör-eşit, axırda sən də biləcəx'sən), bildirən ara sözlər mövcuddur.

Bununla belə, bu şivədə müraciət və çağırış ifadə edən xitablar və əlavələr də çoxluq təşkil edir. Məsələn:

Ədə, mən nə bilim sən kimsən, kim dö:lsən (M.)

A:z, bu uşax dincəlmir, gör nə işdi (A.)

Cümlə üzvlərinə əlavələrin işlənməsi.

1. Mübtədanın əlavəsi: Buralarda birisi dolaşırdı –Əli haçalı kişi.

2. Xəbərin əlavəsi : O arıx arvad bizim qonşudu –yaxşı kilim toxur (Gb.)

3. Təyinin əlavəsi: Keçmişdə çox bilən kişilər varıydı – özü də əyar

¹Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2007, s.216

(D.)

4. Tamamlığın əlavəsi Gün dönəndə taxıl savıracıx –xırmanın taxılını (Ç.)

5. Zərfliyin əlavəsi: Payız tüşmüşdü, pazı yığmağa yedirik ora –Göl yerinə.

Araşdırmanın *nəticəsi* olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Ağbaba şivəsini əhatə edən 22 kənddən toplanılan materialların linqvistik təhlili onu göstərir ki, bu şivə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə, eləcə də Qars –Çıldır ətrafında yaşayan (özlərini qarapapaq, tərəkəmə, azəri adlandıran) Azərbaycan türklərinin şivələrinə yaxındır. Qismən də cənub qrupu şivələrinə xas olan xüsusiyyətlər vardır.

Araşdırmalar nəticəsində aşağıda qeyd olunan fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur:

1. Söz əvvəlində, söz ortasında və söz axırında sait və samit əvəzləmələri geniş yayılmışdır. Məsələn: a>ə –mçığ; –ə>a –baravar, e>ı –qıryat, ı>ə –xərmən, b>v –bava, d>ç –çöndər, f>p –Pürzə, d>t –tufar, k>h –kəsəh, c>ş –agaş v>y –seloy, yanoy və s.

2. Burun saitlərinin mövqeyi məhdud və zəifdir. Uzun və qısa saitlərin dairəsi isə genişdir. Məsələn: i:rmi, nö:bə, kişi,piloy və s.

3. Ədəbi dilimizdə olan səslərdən başqa, dilortası sürtünən kar x' (ih,iy) səsi gəlməh//gəlməx', getməh//getməx', dılarxası sagır η səsi (maña, saña, atıñ və s.) dılarxası partlayan k' səsi (kiş, kış və s.) dışarası sürtünən ž səsi (əzəl, gələzəm və s.). Bununla belə, az da olsa, qoşadodaq sonor w səsinin işlənməsi nəzərə çarpır. Məsələn: arwat, dıwırtıdx və s.

4. Bəzi feillərdə vurğu birinci heca üzərinə düşür. Məsələn: dənən, yandır, sindir və s.

5. Ahəng qanununda qalın və incə saitlərin sıralanması genişdir. Məsələn: dıydıx (ağılsız), caydax (arıq), bilix' (qaz balası), əvədix və s. Bir neçə kəndin danışığında isə dodaq ahəngi möhkəmdir. Məsələn: oturor, duror, ölör (X.,E.)

6. Söz ortasında v,f,y samitlərinin düşməsi nəticəsində ou (soux, toux və s.), öü (nöüt,söüt və s.) , əi (çörəi, kəpəi və s.), üə (düə, büələx və s.). diftonq çalarlıqları vardır.

7. Ağbaba şivəsində başqa şivələrdən fərqlənən müxtəlif leksik mənalı sadə isimlər –camax (suda bitən balıq yemi) dirgan (yaba), avar (evin üstünə döşənmiş taxtanın üzərinə sərilmiş ot –torpaqaltı) çəcil (üzsüz süddən çəkilməmiş kələf pendir), alaf (mal-qoyuna verilən ot), gəzər (yerkökü), xırzel (xərək), bulul (kiçik ot yığını), anıx (aş dadı), axbun (mal peyini), xıla (tualet); düzəltmə isimlər – ciyindirix', dırqançı (yabaçı),əllix

(əlcək), gənəsix (məsləhət), yolax (iz, cığır),salqar (buğdanı dibəkdə döymək üçün işlədilən alət) və s.

8. İsimlərin hallanmasında da müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, ad, topluluq mücərrədlik bildirən isimlər adlıq halda heç bir şəkilçi qəbul etmir. Bununla yanaşı, adlıq hal da olan bəzi isimlər yerlik (Yaz(da) getdik novata, qış(da) otdux əvdə, mal –qounu alafladix, bəsdədix.), bəzən də çıxışlıq halın semantik mənalərini (Dədə -bava(dan) bizimkilər qounçulux eliyiflər.) ifadə edir.

9. Mənsubiyyət birləşmələrində komponentlərin yerdəyişməsi də mövcuddur. Məsələn: Briqadiri solxozun cahamatı işə çağırırdı (M.); Qaroulçusu xırmanın dünənnərim işə gəlməmişdi (G.)

Göründüyü kimi, mənsubluq bildirən söz əvvəldə, sahiblik bildirən söz sonra işlənmişdir.

Mənsubiyyətdə ikinci şəxsin təkini –ıñ,-ıñ, -uñ, -üñ şəkilçisi (sənin parçıñ, sənin kitavıñ, sənin dayıñ və s.) cəmini isə – ıñız, -ıñız,- ıñuz, ıñuz şəkilçisi ifadə edir. Məsələn: sizin haravañız, sizin örtməñiz və s.

10. Ağbaba şivəsində digər şivələrdən fərqlənən sadə ((aynıt (çirkin), diydix (ağılsız), cədəl (dəcəl), curum (bacarıqsız) bambılı (ağılsız), pasdan (çox oturan), çənbər (yumru) və s.), düzəltmə (dirəmə, bicərtdəx, daldey, dızmiraxlı, bozalanqı, çingənə, tösvər, qırışmal, xərəngə və s.) və mürəkkəb sifətlər (itbaş, düzənəqulu, daryaxa, alaçalxey, yedditaxtalı və s.) vardır.

11. Sayların işlənməsində köklü fərq yoxdur. Sıra sayının –ımcı, -ımcı,-ümcü,-umcu şəkilçisi ilə işlənməsi (beşımcı, üçümcü və s.) vardır. Bununla belə kəsr saylarının fərqli işlənməsi nəzərə çarpır. Məsələn: dördədən bir əysik, onnan üç əysik, beşdən dörd əysik və s. Qeyri-müəyyən saylarının da fərqli növləri vardır. Məsələn: xeyləm// xeylax(xeyli), oqərtənə//oxartana (o qədər), o qədrə(o qədər), dınnacix (çox az), naxartana (nə qədər) və s.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələri çap olunmuşdur:

1. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində ismin halları, Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 8, №1, Sumqayıt, 2012, səh. 19-21

2. Ağbaba şivəsində say və əvəzlilik, Filologiyanın aktual problemləri: axtarışlar və perspektivlər Respublika elmi konfransının materialları, Sumqayıt, 2012, səh. 305-310

3. Фонетические явления в Агбабинском наречии азербайджанского языка: протеза и эпентеза, Культура как основной потенциал

формирования положительного имиджа Кавказа. Материалы Международной научно-практической конференции Пятигорск, 25-26 октября 2012 года, стр. 25-28

4. Ağbaba şivəsində sait əvəzlənmələri, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, səh. 285-286

5. Ağbaba şivəsində qoşma və bağlayıcılar, Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. Respublika elmi konfransının materialları, II hissə Sumqayıt, 2013, səh. 208-212

6. Ağbaba şivəsində ədat, modal sözlər və nida, Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 9, №2 Sumqayıt, 2013, səh. 3-6

7. Ağbaba şivəsində zərflər, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013, səh. 24-26

8. Ağbaba şivəsində bəzi fonetik hadisələr. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2(90). Bakı, 2014, səh. 127-129

9. Ağbaba şivəsi sözlüyü, Bakı, “AM965” MMC-nin mətbəəsi, 2014

10. “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən bəzi sözlərin Ağbaba şivəsində izləri. Kitabi-Dədə Qorqudvə dünya eposçuluq ənənəsi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. SDU, 2015, səh. 50-52

11. Ağbaba şivəsində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 11, №4, Sumqayıt, 2015, səh. 12-15

12. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsinin leksik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2(98). Bakı, 2016, səh. 54-57

13. Ağbaba şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri. Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt, 2016-cı il (24-25 noyabr), səh. 274-275

14. Ağbaba şivəsində səs artımı və səsdüşümü STAD Sanal Türkoloji aşırmaları Dergisi, cild 2, №1, Ankara 2017 Ocak, səh. 16-20.

15. Ağbaba şivəsinin köməkçi nitq hissələri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, 2(102), Bakı, 2017, səh. 134-136

АГБАБИНСКИЙ ГОВОР ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, пяти глав, заключения, списка литературы, списка информаторов, списка названий деревень и списка транскрипций.

Во введении говорится об актуальности проблемы, о целях и задачах работы, о научной новизне, теоретическом и практическом значении, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе затронуты вопросы историко-лингвистической географии, количества и этнического состава населения области Агбаба и другие проблемы.

Во второй главе анализируются фонетические особенности, фонетические явления и законы типа замена звука, дифтонг, ударение и т.д. в диалекте Агбабы.

В третьей главе анализируются группы слов диалекта Агбабы по их лексическим особенностям, области применения, форме и содержанию. Приводятся примеры многозначных слов, омонимов, синонимов и антонимов. В четвертной главе рассматриваются морфологические особенности диалекта Агбабы, признаки категории времени, падежа, принадлежности и количества. Указывается место использования вспомогательных частей речи.

В пятой главе представлены синтаксические особенности диалекта Агбабы, модели простых и сложных предложений.

В заключении даются выводы и обобщения по теме диссертации. Также к диссертации прилагаются диалектологические тексты и карта.

AGBABA DIALECT OF WESTERN AZERBAIJAN

SUMMARY

The research work consists of introduction, 5 chapters, result, the list of literatures and informatory, abbreviation of villages' names and the list of transcription.

Introduction deals with the actuality of theme, aim and duties, methods and sources, scientific innovation, theoretical and practical importance, approbation and the structure.

The historical-linguistics geography of Agbaba region, number of population and ethnic content and other problems are commented in the first chapter.

Phonetics features of Agbaba slang, phonetics events and rules, sound changing, diphthongs, stress and other problems are analyzed in the second chapter.

The third chapter deals with lexical features of Agbaba slang, analyses of word-groups according to their usage sphere, form and content. Examples are given on multi-meanings, homonyms, synonyms and antonyms.

The morphological features, characters of mood, possessive, quantity and time categories are noted in the fourth chapter.

Syntactical features of Agbaba slang, the models of simple and complex sentences are introduced in the fifth chapter.

Generalizing connect with the theme is delivered in the result. Dialectological texts and maps are added to the dissertation work.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АРЗУ АСТАН ГЫЗЫ БАЙРАМОВА

**АГБАБИНСКИЙ ГОВОР ЗАПАДНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018